

SEKÜLERLEŞME VE MİLLİYETÇİLİK TEORİLERİ IŞIĞINDA

I. VE II. AZERBAJCAN CUMHURİYETİ'NİN KARŞILAŞTIRMALI TAHLİLİ

Orkhan Valiyev

Giriş

Modernite'nin özgünlüğü, kavramlara (*natio, state* vs.) yeni anlamlar yüklenmesi ve insanı varoluşun, bilginin, ahlakın merkezî öznesi hâline getirebilmesinde saklıdır. Örneğin Descartes kendisi için belirlediği yöntemden hareketle kurguladığı öznesiyle klasik düşüncede gedik açmayı başarmış ve felsefeyi veya hakikat arayışını diriltmekle/canlandırmakla insanın bilen özne oluşunu başlatarak ona şüphe etme yetisini kazandırmıştır. Bu anlamda dinsel/kutsal bir temel üzerine inşa edilmiş klasik politik düzen de zaman içerisinde sarsılmıştır. Modern felsefenin kazanımlarının, kavramlarının -egemenlik gibi- politikleşmesi ise milliyetçiliği, milletleri veya ulus devletleri doğurmuştur. Bunun en keskin örneği aydınlanmanın ışığında vuku bulan devrimler olmuştur. Dolayısıyla modern dönemin insan eliyle "uygarlaşma" *humanisierung* ve "ussallaşma" *rationalisierung* olduğunu ifade etmek mümkündür. Modern "siyasi gövde" bu anlamda bizatihi "egemenlik" ve "eşitlik" gibi prensiplerinden hareketle oluşmuş bir kurgu olarak ifade edilebilir (Greenfeld 2017: 8). Buradan hareketle modern "siyasi gövde"nin bizatihi milliyetçilik tarafından oluşturulduğu söylenebilir.

Azerbaycanı'nın gerek Çarlık dönemi gerekse de Sovyet dönemi uluslaşma sürecine yönelik yapılan araştırmalar genellikle *Hegel*'in "kaynaktan tarih"¹ tasnifine uygun düşen tarihçilerce -hâlen felsefecilerin, siyaset bilimcilerin, sosyologların, ekonomistlerin araştırmaları yeteri düzeye ulaşmamıştır- yapıldığından olsa gerek yeteri kadar kavranmadığını/bilinmediğini ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla bu çalışmanın konusu olan birinci ve İkinci Cumhuriyet'le ilgili araştırmaların genellikle entellektüel, felsefi bir değerlendiri-

1 Ayrıntılı bilgi için bkz., George W. F. Hegel, *Tarihte Akıl*, Çev. Önay Sözer, İstanbul, Kabcacı Yayınevi, 1995, s. 9-27.

meden mahrum kaldığını ifade etmek mümkündür. Birinci ve İkinci Cumhuriyet hakkında makale, tez, kitap çalışmaları yapılmıştır (Məmmədov 1996; İbrahimli 1998; Tokluoğlu 2005; Ələkvərov 2014; Özcan & İmanbeyli 2014; Çağla 2002; Çağla 2019; Tokluoğlu 2002; Ergun & Çitak 2019; Tabachnik 2019; Nesibli 2019; Üstün & Karakurt 2020; Valiyev 2020b). İki Cumhuriyet'in karşılaştırılmalı bir yöntemle çözümülemesi yapılmamıştır.² Bu çalışmada araştırma bulgularının niteliği açısından karşılaştırma yönteminin doğru olduğu söylenebilir. Hülasa birinci ve İkinci Cumhuriyet'in karşılaştırmalı tahlili Azerbaycan milliyetçiliği hakkında genel bir çerçevenin oluşmasına da katkı sunacaktır.

Azerbaycan dünya akademik çevrelerinde "az bilinen bir cemaat"³ olduğundan olsa gerek uluslaşma süreci hak ettiği biçimde entelektüel, akademik bir değerlendirmeye tabi tutulamamıştır. Bilhassa İkinci Cumhuriyet'e ilişkin akademik literatürdeki çalışmalar bir şekilde *petrol ülkesi* olan Azerbaycan'a bağlanmaktadır. Ezcümle bu çalışmada Azerbaycan'ın ulus inşa süreçlerinin hakkıyla bilinmediği iddia edilmektedir. Zira eşyanın niteliğinin anlaşılması, bilinir kılınması için o eşyayı oluşturan öznenin, eşyayı bilme teşebbüsü ve iddiasında olması gerekmektedir. Hâlbuki Azerbaycanlı araştırmacılar için Azerbaycan'ın ulus inşa süreçleri bilinmeyen bir mesele olarak kalmaya devam etmektedir. Bu çalışma iki Cumhuriyet'ten hareketle ulus inşa süreçlerini bilme teşebbüsünden doğmuş ve karşılaştırmalı bir yöntemle birinci ve İkinci Cumhuriyet'in neyi hedeflediğini ve neyi başardığını/başaramadığını ortaya koymayı hedeflemiştir.

Çalışmada ilk olarak teorik arka plan ele alınmaktadır. Akabinde Birinci ve İkinci Cumhuriyet ardı sıra tartışıldıktan sonra son bölümde tartışma yapılmaktadır. Öte yandan birinci ve İkinci Cumhuriyet'e ilişkin farklı bir yöntem tercih edilmiştir. Öyle ki literatürde yer edinmiş çalışmaların ışığında bir değerlendirme yapılmıştır. Özetle bu çalışma birinci ve İkinci Cumhuriyet arasındaki farklılık ve benzerlik nelerdir? Sorusundan yola çıkılarak hazırlanmıştır denilebilir.

Teorik Arka Plan

Teori eşyanın özüne nüfuz/nazar etmek demektir. Yani bir problemi belli bir kuardan hareketle anlamaya çalıştığınız zaman meselenin mahiyetini anlayabilir ve anlamlandırabilirsiniz. Söz gelimi, birinci ve ikinci Azerbaycan Cumhuriyetleri hem sekülerleşme hem de milliyetçilik teorileri bağlamında tahlil edilirse süreç daha iyi anlaşılabilir. Zira hem Çarlık dönemi hem de Sovyet döneminde Azerbaycan aydınları kendi millî kimliklerini oluştururken sekülerleşmeden hareket etmişlerdir. Bu sebeple çalışmanın teorik zemini sekülerleşme ve milliyetçilik bağlamında kurgulanmıştır. Milliyetçilik modernist perspektiften hareketle ele alınmış; çalışmanın kurgusu doğrultusunda Hroch'un küçük millet modeli/kuramından istifade edilmiştir.

2 1918 ve 1991'in ayrı iki cumhuriyet olarak ifade edilmesinin sebebi araya giren 70 yıllık Sovyet işgalidir.

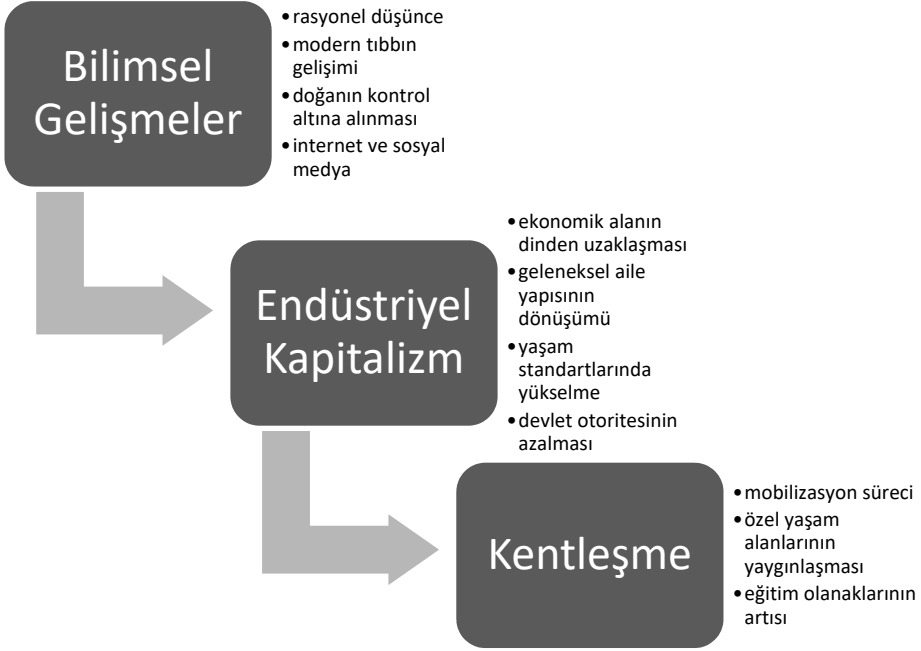
3 Bu vurgu Liah Greenfeld'in Maxim Tabachnik'in kitabı için yazdığı ön sözden alınmıştır. Bkz., Maxim Tabachnik, *Citizenship, Territoriality, and Post-Soviet Nationhood*, Palgrave Macmillan, 2019, Ön söz.

Sekülerleşme Teorisi

Modern bir hadise olan sekülerleşme, dinin kamusal alandaki etkisini sınırlamakla beraber dini yok etmemiştir (Taylor 2012; Taylor 2014; Ertit 2013; Ertit 2014). *Petrarca*'nın açtığı gedikle zamanın sekülerleşmesi veya bu dünyaya ait olması başlamıştır. *Petrarca* ve diğer *Rönesans* şairlerinin, yazarlarının "eski zaman" içinde açtıkları bu gedik bizatihi insanın/öznenin zamanının başlangıcı olarak da ifade edilebilir. Çünkü oradan geriye dönüş olmadı (Yılmaz 2010: 203). Sekülerleşmenin başlamasına neden olmuş yedi sebebi şöyle ifade etmek mümkündür: "15. yüzyıl Rönesansı", 16. asır Reform hareketi ve "17. yüzyılda ortaya çıkan mutlak monarşiler", "17. yüzyılın bilimsel devrimi", "18. yüzyıl Aydınlanma Çağı", "18. ve 19. yüzyılların Sanayi Devrimi ile endüstriyel kapitalizmi ve yine 19. yüzyılın kentleşmesi".⁴ Bununla beraber yedi aşamanın gerçekleşmesi bizatihi Avrupa'ya özgü tarihsel gelişim olduğundan başka toplumların (örneğin Müslüman Azerbaycan toplumu) sekülerleşme süreçlerini açıklamayabilir. Ancak bilimsel gelişmeler, kapitalizm ve kentleşme'nin Avrupa dışı toplumların da sekülerleşmesinde etkili olduğunu ifade etmek mümkündür (Ertit 2019: 119) (Bkz., Tablo 1). Zikredilen üç gelişmenin klasik cemaatlerden modern cemaatlere dönüşümde her toplum için belirleyici olduğu söylenebilir. Dolayısıyla modern ulus devletlerin oluşum sürecini tetikleyen hadisenin bizatihi dinsel olanın sekülerleşmesi olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Buradan hareketle sekülerleşmeyle, dinsel zamanın yerini bizatihi insanın zamanının aldığı dönüşümün başladığını ifade etmek mümkündür. Sekülerleşme insana kutsalın dışında farklı zamansallığın düşünülmesine olanak sağlamıştır. Sekülerleşmenin zaferi bu anlamda temelinde toplumsal hayatla beraber siyasetin de sekülerleşmesini doğurmuştur (Taylor 2006: 180). Sekülerleşmenin bu anlamda devletin mahiyetinin belirlenmesinde de etkili olduğu söylenebilir. Modernite'nin temel özelliklerinden olan modern bilimsel gelişme de bizatihi sekülerleşme ile bağlantılı olarak gelişmiştir. Bu anlamda insanın deneyimlerinden hareket eden milliyetçilik de seküler bir olgu olarak vuku bulmuş ve sekülerleşmenin temel yeniliği "bu dünyanın" kutsallaştırılması *sacralization* olmuştur (Greenfeld 2016: 6). Böylelikle sekülerleşmenin modern toplumlara özgü bir hadise olduğu ifade edilebilir. Modern öncesi dönemde kent devletleri, krallıklar vs. tanrısız, kutsal bir inayete bağlıken modern devletler bu düzenin dönüşmesiyle vuku bulmuştur.

4 Bu alıntı Volkan Ertit'in ilgili çalışmasından alınmıştır. Ertit'in atf yaptığı kaynaklardan erişilebilenlere orjinal kaynaktan atf yapılmıştır. Diğerleri ise "aktaran" şeklinde gösterilmiş ve kaynakçada esas kaynak olarak yer verilmiştir. Coates, White ve Schapir'dan aktaran, Ertit, 2019; Jose Casanova, *Public Religions in the Modern World*, Chicago, University of Chicago Press, 1994, s. 21; Maland'dan aktaran, Ertit, 2019; Perry vd.den aktaran, Ertit, 2019; Emmanuel C. Eze, "Answering the Question, 'What Remains of Enlightenment?'" , *Human Studies*, Cilt 25, 2002, s. 281-288; Bryan R. Willson, "Aspects of Secularization in the West", *Japanese Journal of Religious Studies*, Cilt 3, No 4, 1976, s. 259-276.

Tablo 1: Sekülerleşme Teorisi

Kaynakça: Ertit, V. (2019). *Sekülerleşme Teorisi*. İstanbul: Liberte Yayınları. s. 122.

Modern Milliyetçilik Kuramı

Modern dönemin ve modern "siyasi gövde"nin farkı veya yeniliği genellikle eşitlik kavramı üzerinden açıklanmaktadır. Söz gelimi, Platon'un *Devletinde* modern anlamda eşitliğin olmadığı ifade dilmektedir (Abramson 2017: 79). Bu anlamda milliyetçiliğin doğmasında eşitlik, özgürlük ve egemenlik gibi kavramların etkili ve belirleyici olduğunu gerekçelendirmek mümkündür.⁵ Bu hususta modern politik değerlerin, toplumsallığın vs. oluşumunda milliyetçiliğin etkin olduğunu söylemek mümkündür (Greenfeld 2016: 1). Milliyetçiliğe ilişkin farklı kuramlar geliştirilmiştir. İlgili kuramların birbirine yönelik eleştirilerinde temel ayırımın bizatihi geçmişin değerlendirilmesindeki ayrılığa bağlı olduğu söylenebilir. Bu anlamda literatürde egemenliğini muhafaza etmeye devam eden modernist kuram geçmişini şimdiki zaman tarafından kullanılan bir nesne olarak yorumlanmaktadır (Özkırımlı 2010: 33-34). Söz gelimi, milliyetçiliği ve millet kavramını moderne özgü bir olgu olarak niteleyen Liah Greenfeld (1954-) milliyetçiliği İngiliz modeliyle başlatmaktadır. Çünkü milliyetçiliği oluşturacak şartlar ilk olarak İngiltere'de gerçekleş-

5 İlgili literatürde modern insanın kimliğinin oluşmasında Charles Taylor ve Foucault'un yaklaşımları karşılaştırılmaktadır. Örnek bir çalışma için bkz., Weir, A. (2014). Taylor ve Foucault Arasında Modern Kimlikler. F. Mollaer içinde, *Kimlik Politikaları* (Ö. Avcı & F. Mollaer, Çev., s. 105-132). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

miştir (Greenfeld 2017: 53, 145; Greenfeld 2019: 13, 33; Greenfeld 2003: 29-57; Greenfeld 2006: 43-64). Bununla beraber modern kuramcıların -milliyetçiliği başlangıcına ve ulusların icat mı, hayal mi edildiğine ilişkin farklı görüşler olmakla beraber- milletlerin modern bir fenomen olduğunda hemfikir olduklarını da belirtmek gerekmektedir (Anderson 1995; Greenfeld 2017; Greenfeld 2006: 64-93; Greenfeld 2019: 13-33; Poole 1993: 128-152; Taylor 1998: 191-219; Özkırmılı 2010: 34-42; Gellner 1992; Hobsbawm 1990; Kohn 1939: 1001-1021). O hâlde milliyetçiliğin veya milletlerin modern bir hadise olduğuna dair fikir serdetmekte bir beis görülmebilir.

Modern dönemde düşmanların millî çerçeveden hareketle belirlenmesi de milletlerin modern bir hadise olduğunu ifade için imkân sunmaktadır. Zira modern öncesi dönemde şövalyeler dinin düşmanlarına karşı savaştıkları için *şeref* sahibi olabilmektedirler. Ancak modern dönemle beraber egemenliğin tek veya en etkili hukuki ve siyasi kaynağı hâline gelen uluslar düşmanların belirlenmesinde de referans kaynağı olmuşlardır. Milliyetçilik bu anlamda modern bir hadisedir (Taylor 1998: 191). Dolayısıyla "millî taraflılığın" (national partiality) modern toplumlara özgü olduğu anlaşılmaktadır.

Milliyetçiliğin bizatihi modern devletlerin gereksinimleri doğrultusunda zorunlu bir homojenleştirme -kültür, dil vs.- sonucu olduğu söylenebilir (Taylor 1998: 192-193). Milliyetçiliğin modern bir hadise olduğunun izlerini zamanın modern veya seküler niteliğinde de aramak mümkündür. Örneğin Anderson ulusların tahayyül edilmesini mümkün kılan zamanı "eşzamanlılık" kavramıyla nitelemiştir (Anderson 1995: 23-52). Ulusların hayal edilmesini olanaklı kılan "eşzamanlılık"ın oluşmasında gazete ve roman -kapitalizmin basılı aygıtları- etkili olmuştur. Dolayısıyla kuramcılar arasındaki farklılığa rağmen milliyetçiliğin ve milletlerin modern bir fenomen olduğu yönünde bir gerekçelendirme yapılabilir.

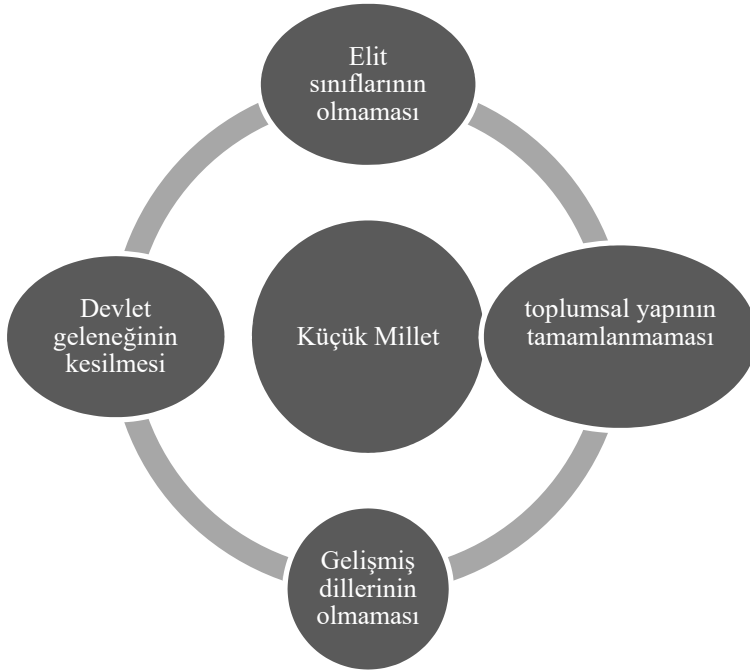
Modern ama Küçük Milletler

Modern Çağ'ın devlet formu olan ulus devletler meşruiyetini uluslardan alacak şekilde vuku bulmuş veya kurgulanmıştır. Bu anlamda ulus devletin şekillenmesinde belirleyici rol üstlenen milliyetçiliğin tekrara düşmek pahasına modern bir hadise olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Zira milliyetçiliğin, milletin modernliğinde ısrar etmek öncesinde var olmayanı imlemek değildir. Bilakis modernin kendisi geçmişten de esinlenmekle beraber kendi içinde pre-modern dönemden ayrılan yenilikler sunmuştur. Söz gelimi, felsefe tarihçilerince modern felsefenin kurucusu olarak kabul edilen Descartes Augustinus'tan etkilenmiştir. Düşüncelerinde bir süreklilik olduğunu da ifade etmek mümkündür. Siyasetin Augustinus'la beraber ilahi/teoloji bir nitelik kazandığı gibi Descartes'le beraber modern felsefe akıl sahibi, bağımsız öznesini keşfetmiştir (Abramson 2017: 159; Taylor 2012: 221-245).

Milliyetçilik de bu anlamda modern polisin inşasını temin ve tesis eden belirleyici ideoloji olarak karşımıza çıkmış ve dayanıklılığını korumuştur (Poole 1993: 127-152).

Ancak milliyetçiliğin veya ulus inşa süreçlerinin tek bir biçimden hareketle oluşmadığını söylemek lazım (Hroch 2011; Hroch 1995) (Bkz., Tablo 1). Dolayısıyla uluslaşma süreçlerine yönelik farklılığı ortaya koymak için büyük millet, küçük millet ve ara vaka tasnifini yapmak gerekmektedir (Hroch 1990). Bu çalışmanın da ana kurgusunu oluşturan küçük milletlerin inşa süreçlerinin kendine has özelliklerinin olduğu söylenebilir (Hroch 2011: 29-33). Küçük millet modeli milliyetçilik araştırmacıları tarafından kullanılan bir kuram olarak liteatürde kendine saygın bir yer edinmesine rağmen⁶ genellikle Azerbaycan üzerine yapılan araştırmalarda kullanılmamıştır.⁷ Bu sebeple birinci ve ikinci Azerbaycan Cumhuriyetlerinin anlaşılardan orta yerde durduğunu ifade etmek mümkündür.

Tablo 2: Küçük Millet Modeli

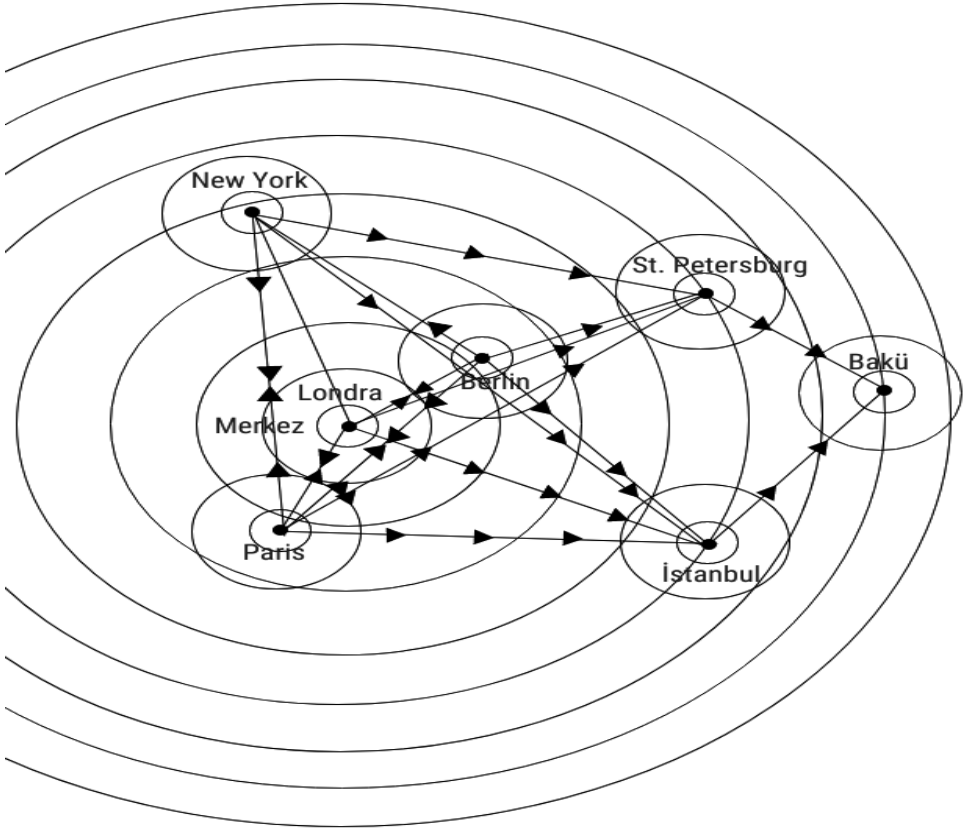

Kaynak: Hroch. M. Hroch, M. (1995). National Self-Determination from a Historical Perspective. *Canadian Slavonic Papers*, 37(3/4), 283-299.

- 6 Alexander Maxwell, "Twenty-five years of A-B-C: Hroch's impact on nationalism studies", *Nationalities Papers*, Cilt 38, No 6, 2010, s. 773-776; Toivo U. Raun ve Andrejs Plakans, "The Estonian and Latvian National Movements: An Assessment of Miroslav Hroch's Model", *Journal of Baltic Studies*, Cilt 21, No 2, 1990, s. 131-144; Orkhan Valiyev, "Milletini ve Devletini Arayan Bir Etnik Grup: Azerbaycan Örneği (1850-1920)", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, No 1, 2020, s. 1-15; Kutay Üstün ve Metehan Karakurt, "Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Bağlamında Azerbaycan Milli Hareketi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 10, No 19, 2020, s. 199-213.
- 7 Sakarya Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde Hroch'un küçük millet modeli/kuramı bağlamında yaptığım (20.07.2020) doktora tezim "Çarlık Dönemi Azerbaycanı'nın Uluslaşma Süreci: 1850-1920" bu alanda yapılmış ilk doktora tezi olmuştur. Doktora çalışmam aynı yıl "Azerbaycan'da Milliyetçilik" başlığıyla yayınlanmıştır.

Birinci ve ikinci Azerbaycan Cumhuriyetlerinin uluslaşma süreçleri de milliyetçiliğin küçük millet modeli çerçevesinde ele alındığı takdirde anlaşılır kılınabilir. Söz gelimi, birinci ve İkinci Cumhuriyet'e götüren uluslaşma süreçlerinin/millî hareketlerin -ilkinde St. Petesburg (Çarlık Rusya) ve İstanbul (Osmanlı İmparatorluğu); ikincisinde ise Moskova (SSCB) ve Ankara'dan (Türkiye Cumhuriyeti)- entelektüel, ideolojik olarak merkez çevresinden etkilendiklerini ifade etmek mümkündür (Bkz., Tablo 3). Hatta İkinci Karabağ Savaşı'nın çözümüne bile Moskova ve Ankara'nın dolaylı ve direkt katılımı söz konusu olmuştur. Dolayısıyla Azerbaycan'ın modern hikâyesi küçük millet modeli çerçevesinde açıklanması gereken bir mesele olarak değerlendirilebilir.

Tablo 3: Küçük Milletler: Çevre'nin Periferisi

Kaynak: Orkhan Valiyev, (2020). *Azerbaycan'da Milliyetçilik*. Ankara: Türkiye Notları Yayınları. s. 218.

Birinci Cumhuriyet: Milletini ve Devletini Arayan Etnik Grup

Küçük millet teorisinin kullanılması tartışmalı bir mesele olarak kalmaktadır. Zira ilgili teorisinin kullanımı hâlen yaygınlık kazanmamıştır. Bu çalışmanın iddiası/hipotezi Azerbaycan'ın ve Fransa'nın uluslaşma süreçlerinin aynı teoriyle çalışılmaması gerektiği yönündedir. Küçük millet olarak tasnif edilen milletler modernitenin eşliğinde uzun süre yabancı egemenliği/sömürgeci altında olmalarıyla karakterize edilebilirler (Hroch 2011: 30; Malešević 2019: 112; Valiyev 2020b). Söz gelimi, Türkçülük ideolojisinin manifestosu olarak da kabul edilen *Üç Tarz-ı Siyaset (1904)* makalesi -politik olarak Türkçülüğü savunan ilk metindir- Osmanlı Devleti'nin varlığını muhafaza etmek için üç modern ideoloji geliştirdiği teziyle başlamaktadır (Akçura 1976: 19). İlgili metinde yazarın ifade ettiği akımlar/ideolojiler mevcut bir devletin/imparatorluğun modernleşme mücadelesi olarak da ifade edilebilir. Osmanlı Devleti'nin bu anlamda "klasik epistemik cemaat"ten "modern epistemik cemaat"e geçiş sürecinde üç ideolojiden istifade ettiği söylenebilir.⁸

Hâlbuki, Azerbaycan gibi uluslaşma süreçlerini sömürge altında başlatan baskın olmayan etnik gruplar için süreç farklı bir biçimde gelişmiştir. Çarlık dönemi Azerbaycan'ının ulus inşa sürecinin devlet ve millet kavramına, bilincine sahip olunmadan başladığını ifade etmek gerekmektedir. Zira Çarlık Rusya hâkimiyeti altına düşmüş Azerbaycan'da aydınların mücadelesi bizatihi millet ve devlet arayışı olarak da ifade edilebilir (Valiyev 2020a). Söz gelimi, Azerbaycan millî hareketinin başlangıç safhasında değerlendirilen Mirza Fetali Ahundzade'nin milliyetçi olduğunda ısrarcı olmanın sürecin anlaşılmasına katkı sağlamayacağını ifade etmek mümkündür. Ahundzade'nin milliyetçi olduğunu gerekçelendirebilmek için en azından "bilinçli, siyasal/toplumsal aidiyet algısına dayalı, millet tanımından sonra ortaya çıkan bir değerlilik yargısından" söz edebiliyor olmak gerekmektedir. Oysa Ahundzade bilinçli/politik olarak bir aidiyete sahip ol(a) mamıştır (Valiyev 2020b: 57-89).

Çalışmanın bu kısmından itibaren birinci ve ikinci Cumhuriyet'in hikâyesi yapılmış çalışmaların eleştirel bir okumasını da ihtiva edecek bir yöntemle ilerleyecektir. Söz gelimi, Rafiq Rüstemov "Birinci Cumhuriyet"⁹ döneminde sürecin İran, Türkiye ve "Batılı Demokrasiler"den farklı işlediğini aydınların rolünü öne çıkararak açıklamıştır (Rüstemov 2014: 33). Bu değerlendirme teknik olarak doğru olabilir. Ancak uluslaşma sürecinde etkin olan epistemik azınlıkların ilgili etkilenme sürecini hangi statüde edindiklerinin ifadesi süreci daha anlaşılır kılabılır. Zira aydınlar modern bilgiyi, tecrübeyi St. Petersburg (kolonyal modernleştirme) ve İstanbul (milliyetçilik/Türkçülük) üzerinden edinmişlerdir (Bkz., Tablo 3). Örneğin, Ahundzade Osmanlı'da olduğu gibi dinsel olanın

8 Osmanlı'nın modern epistemik cemaate evrilmesine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz., Hüsamettin Arslan, *Epistemik Cemaat*, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2015, s. 157-179.

9 Vurgu bana ait.

sekülerleşmesini varolan devletini kurtarmaktan ziyade baskın olmayan etnik grup konumunda olan Azerbaycan Müslümanlarını modernleştirmek için istemektedir (Valiyev ve Bezci 2021). Dolayısıyla Birinci Cumhuriyet'e giden süreç epistemik azınlıkların millet ve devlet yaratma süreçleri olarak ifade edilebilir. Bu süreci Hrochvari bir çerçeveden ele aldığımız taktirde her evredeki aydınların ise ilgili evrenin bağlamı çerçevesinde sürece katkı sağladığını söylemek mümkündür. Ahundzade'nin herhangi bir milliyetçi saik benimsemeden dinsel olanın sekülerleşmesi için uğraşmasında oldu gibi.

Birinci Cumhuriyet dönemine ilişkin hatalı/eksik kavramsallaştırmalar da yapılmaktadır. Söz gelimi, Üstün ve Karakurt çalışmalarında, A Evresi'yle ilgili değerlendirmelerinde "Azerbaycan Türkleri" kavramsallaştırmasını kullanmışlardır (Üstün ve Karakurt 2020: 204). Cumhuriyetin ilanından sonra basılan İstiklal Dergisi'ndeki yazısında Resulzade Azeri, Azerbaycan Türkleri kavramlarını kullanmıştır (Resulzade 2014: 10-39). Bununla beraber politik/anayasal olarak kesinleşmemiş bir kavram olmakla beraber entelektüel, akademik olarak da yerleşiklik kazanamamıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra yerleşiklik kazanamamış bir kavramı/tanımlı hareketin A Evresi için kullanmak anakronik bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

"Azerbaycan Türkleri" kavramsallaştırması politik cemaate (political community) olan bağlılığı/aidiyeti ifade etmektedir. Hâlbuki Azerbaycan bağlamında bağlılık/aidiyet coğrafi anlamda kurgulanmıştır. A Evresiyle ilgili böyle bir değerlendirme yapmak için ilgili dönemdeki aydınların metinlerine referans verebiliyor olmak gerekmektedir. Zira A Evresi'nin belirleyici aydını olan Ahundzade aydınlanmanın evrenselci -Leo Strauss on sekizinci yüzyıl Fransız Devrimi'nin kuramcılarının ilerleme terimine yükledikleri anlamın bütün toplumsal düzenleri mahkûm ederek evrenselcilik idealinde birleştiklerini ileri sürmüştür (Strauss 2011: 35)- büyüünün etkisi altında olmuştur. Ahundzade'nin gayesi dinsel olanın sekülerleşmesini temin etmek olduğu hâlde bizatihi milliyetçi bir saikle düşündüğünü iddia etmenin hatalı bir değerlendirme olacağını ifade etmek mümkündür. Bu anlamda millî hareketin A Evresinde sekülerleşme eğiliminin daha belirgin/etkin olduğu düşünülebilir.

Bu anlamda A Evresi'ni kolonyal modernleştirme kavramsallaştırması bağlamında ele almak sürecin anlaşılması ve anlamlandırılması için daha uygun olabilir (Valiyev 2020a: 7-9). Ahundzade bir düzen inşa etmek yerine dinsel söylem çerçevesinde oluşmuş politik düzenin eleştirisini yapmıştır. Dolayısıyla A Evresi'nde -makalede A Evresi'nin 1850-1900 tarihlerinde cereyan ettiği ifade edilmiştir. Bu tasnife katılmak mümkündür- "Azerbaycan Türkleri" kavramsallaştırması iddianın aksine -çalışmada Hroch'un modelinden hareketle politik bir iddia olmadığı ileri sürülmüştür ki bu oldukça doğru ve yerinde bir tespittir- A Evresi'nde politik bir iddianın olduğu çağrışımı yapmaktadır. Zira "Azerbaycan Türkleri" kavramsallaştırması politik bir bilincin sonucu olarak vuku bulmuştur. Öte yandan millî hareketin politik, millî hedefinin belirlendiği B ve C evre-

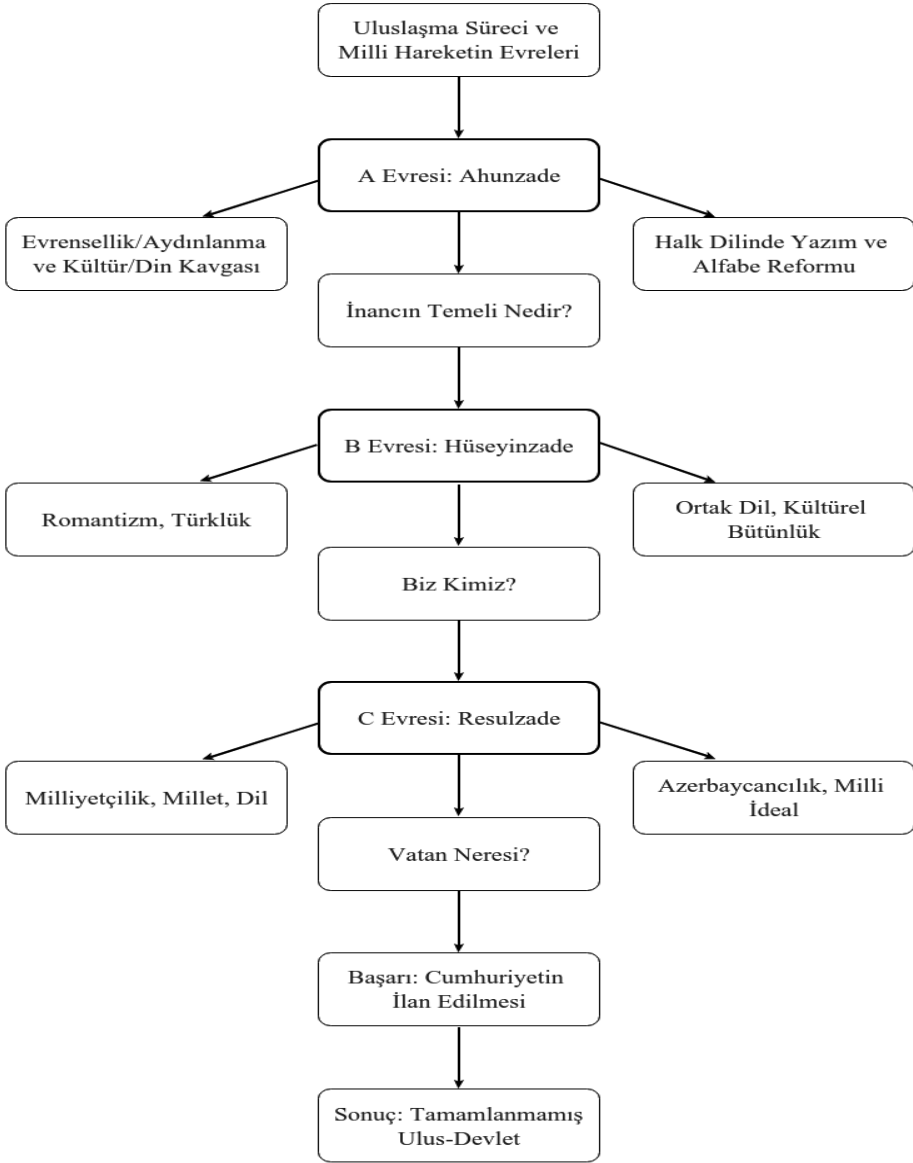
lerinde dahi "Azerbaycan Türkleri" kavramının kullanılmasına ilişkin berraklık bulmak kolay değildir. Zira coğrafya ilk kez Azerbaycan adıyla politik bir varlık olarak doğmuştur. Yani Azerbaycan'ın farklı bir bağlamda politik bir entite olarak doğduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Bir diğer husus A Evresi'nde Ahundzade'yle ilişkilendirilen millet kavramıdır. Ahundzade modern kavramları -parlamento, bilim, millet vs.- ilk kez kullanan bir aydın olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak iddia edilen aksine "Türk milleti" kavramını kullanmadığı gibi millet kavramına da politik, milliyetçi bir iddia yükley(e)memiştir (Üstün ve Karakurt 2020: 205; Valiyev 2020b: 86). Bu anlamda A Evresi'nde milliyetçi/politik tutum aramanın hatalı olacağını ifade etmek mümkündür.

Birinci Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslaşma sürecine ilişkin yapılmış ilk çalışmalardan birisi olan Cengiz Çağla'nın "Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika" eseridir. Cengiz Çağla'nın çalışması Birinci Cumhuriyet'e götüren süreci ceditçilik bağlamında ele almıştır (Çağla 2002: 27-47). Ulusal bilincin oluşmasında ise Ermeni-Müslüman çatışmasının belirleyici olduğunu ileri sürmüştür (Çağla 2002: 47-69). Çağla çalışmasını milliyetçilik teorisi bağlamında kurgulamıştır.

Buraya kadar yer verdiğimiz çalışmalar milliyetçiliğe yer vermekle beraber uluslaşma sürecinde sekülerleşmeye yer vermemişlerdir.¹⁰ Hâlbuki Ahundzade millî hareket sürecinde bizatihi dinsel olanın sekülerleşmesini temsil etmektedir. Söz gelimi, temel eseri olan *Kemalüd Devle Mektupları* dinin veya dinsel öğretinin İran'ın ilerlemesi karşısında neden engel olduğunu gerekçelendirmekle başlamaktadır (Ahundzade 2014: 35-40). Birinci Cumhuriyet'e götüren millî hareketin A Evresi'nde dinsel olana karşı aydınlanmacı, seküler bir yaklaşımın vuku bulduğu görülmektedir. Bu anlamda Ahundzade "saldırısını" sömürge altındaki Azerbaycan'la sınırlamak yerine bütün İran'ı hedef olarak belirlemiştir. Ezcümle Ahundzade politik olarak bir kimlik ihtiyacı belirlemek yerine Müslüman'ın ilerlemeye engel teşkil ettiğini düşündüğü inancını sorgulamıştır. Birinci Cumhuriyet'e götüren süreçte kimlik kaygısı ilk olarak 1905 Devrimi arefesinde vuku bulmuştur. Ana dilde matbuatın, okulların vs. açılması Türklük bağlamında bir kimlik anlayışının doğmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda millî tutumun millî hareket sürecinde ilk kez kendini gösterdiğini ifade etmek mümkündür. Millî hareketin politik bir hedefe doğru evrilmesi ise C evresinde gerçekleşmiş ve baskın olmayan etnik grup konumunda olan bir halk kendi kaderini tayin prensibi son evrenin merkezî meselesi olmuştur (Valiyev 2020a). Hülasa Birinci Cumhuriyet'in milletini ve devletini arayan baskın olmayan etnik grubun epistemik azınlıklarınca temin ve tesis edildiğini ifade etmek mümkündür (Bkz, Tablo 4).

10 Eğitim öğretimde ceditçilik sekülerleşmeyi ifade etmektedir. Ancak çalışmalarda kuramsal olarak sekülerleşmeden istifade edilmediğine dikkat çekilmek istenmiştir.

Tablo 4: Uluslaşma Sürecinin Özeti

Kaynak: Orkhan Valiyev, (2020). *Azerbaycan'da Milliyetçilik*. Ankara: Türkiye Notları Yayınları. s. 221.

İkinci Cumhuriyet: Devletin Bağımsızlığını Arayan Bir Millet

Yüzyılın başında Çarlık sonunda ise Sovyet Rusya çözüldü ve yerine yeni millî devletler doğdu. Sovyet sonrasında bağımsızlıklarını ilan eden ulusların bu anlamda temel dürtüsü/ideolojisi milliyetçilik olmuştur (Tamir 1993: 3). Yirminci yüzyılın başında olduğu gibi sonunda da -tarihin sonu tezlerine rağmen- milliyetçilik belirleyici ideoloji olma özelliğini muhafaza etmiştir (Tamir 2019; Greenfeld 2017: 8). Ezcümle İkinci Azerbaycan Cumhuriyeti de birincisi gibi milliyetçi ideolojinin belirleyici olmaya devam ettiği bir dünyada doğmuştur. Birinci Cumhuriyet kendi politik cemaatini (ulus) inşa edememekle (Valiyev 2020b: 200-212) beraber ideolojisini savunacak aydın sınıfı 1930'lara kadar entellektüel alandaki hâkimiyetlerini muhafaza etmeyi başarmışlardır (Yılmaz 2013). Bu anlamda uzun perspektifli bir değerlendirme 1937'de Stalin'in aydınlara yönelik kıyımının İkinci Cumhuriyet için bir başlangıç olduğunu ifade etmek mümkündür.¹¹ İkinci Cumhuriyet'e götüren millî hareket 1980'lerde vuku bulmuş ve bağımsızlığın elde edilmesinde başat rol üstlenmiştir.

İkinci Cumhuriyet'in temel özelliklerinden birisi bağımsızlığın bizatihi modern bir ulus devlet kurma çabası olmuş olmasında aranabilir (Tokluoğlu 2002: 39-66). Zira ulus olabilmek için gerekli elementlerin Sovyet anlayışını aşacak biçimde belirlenmesi ve tanımlanması süreci olduğu da ifade edilebilir. Ancak İkinci Cumhuriyet döneminde ulusal kimliğin tanımlanmasında tartışmalar vuku bulmuştur. Tartışma ulusal kimliğin belirlenmesinde bizatihi tarihin etnik ve coğrafi esasta kullanılması bağlamında gelişmiştir (Tokluoğlu 2002: 47). İkinci Cumhuriyet 1920'de tamamlanmamış Birinci Cumhuriyet'in aksine ulusal inşa sürecini tamamlamıştır. Bu hususta önce toplum sözleşmesinin gereği olan anayasayanın tesis edilmesi akabinde Karabağ'da elde edilen zafer süreci tamamlamıştır.

Tekrara düşmek pahasına bu konuların genellikle tarihçiler tarafından çalışıldığını ifade etmek gerekmektedir. Malum olduğu üzere tarih disiplini, insan yaşamında felsefe ile beraber bilginin, bilmenin temel iki disipliner kipinden/kaynağından birisini oluşturmaktadır. Felsefe ve tarih bilişsel süreçte inancı bilginin, bilmenin ham maddesi olarak almaktadır. Felsefenin bilişsel çıktısı kesin bilgi (episteme) iken tarihin bilişsel sürecinin çıktısı gerekçelendirilmiş doğru inanç (GDİ) veya kanı olarak ifade edilebilir (Mehdiyev 2019). Dolayısıyla tarihçilerin birinci ve İkinci Cumhuriyet'in yaşamış olduğu uluslaşma süreçlerine ilişkin önerdikleri bilginin epistemolojik çerçeveden kanı veya GDİ olacağını ifade etmek mümkündür. Bu sebeple felsefi bir bilgiden yoksun bir tarihçinin kendi bilişsel sürecinin çıktısı olan kaniye ilişkin bilgi (episteme) edinmesi kolay olmayacaktır.

11 Bu hususta ayrıntılı bir tartışma için bkz., Nesib Nesibli, *Azerbaycan Tarihi*, Ankara, Altınordu Yayınları, 2019, s. 359-441; Harun Yılmaz, "The Soviet Union and the Construction of National Identity of Azerbaijan in the 1930s", *Iranian Studies*, Cilt 46, No 4, 2013, s. 511-533.

Söz gelimi, Nesib Nesiblinin *Azerbaycan Tarihi* (2019) eseri birinci ve İkinci Cumhuriyeti kapsayacak biçimde -İran/Güney Azerbaycanı'nını da kapsamıştır- yazılmıştır. Ancak yazar kitap boyunca farkında olmaksızın kanıyı bilgi olarak sunmaktadır (Nesibli 2019).

İkinci Cumhuriyet'e giden süreç üzerine dikkat çekici çalışmalardan birisi Harun Yılmaz'ın *The Soviet Union and the Construction of National Identity of Azerbaijan in the 1930s* başlıklı makalesidir. Yazar, Sovyetler'in 1930'lardan itibaren Türk tanımından Azerbaycanlı tanımına geçmesini Türkiye ve İran'da millî kimlik inşası ve Sovyetlerin kendi içinde yaşanan gelişmelere bağlamıştır. Söz gelimi, Sovyetlerin hedefledikleri modernist politikaları icra edebilmeleri için Azerbaycanlıların söylemlerinde Türklük vurgusunu arındırmaları gerekmiştir. Çalışmanın İkinci Cumhuriyet'in neden Türklük yerine Azerbaycancılık odaklı vuku bulduğunu anlamak için önemli bir kaynak olduğunu ifade etmek mümkündür. Yazar 1930'larda İran ve Türkiye'de vuku bulan politik gelişmelerin Sovyetler'in egemenliği altında olan Azerbaycan'da kimlik tanımlanmasını Türklükten Azerbaycanlı kimliğine çevirdiğini ifade etmektedir (Yılmaz 2013: 518, 525). Hülasa makale, Azerbaycanlı kimliğinin ortaya çıkmasına ilişkin kapsamlı bir araştırma örneği ortaya koymuştur.

Tartışma

Birinci Cumhuriyet'i doğuran konjonktür milliyetçiliğin etkin olduğu bir süreç olmuştur. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı imparatorluklar dönemini kapatmış ve Çarlık bünyesindeki "baskın olmayan etnik gruplar" (non-dominant ethnic groups) için kendi kaderini tayin fırsatını doğurmuştur. Hülasa Birinci Cumhuriyet'i bayrak kavramıyla sembolize etmek mümkündür. Malum sınırları hukukla belirlenen modern ulus devletler aynı zamanda ulusal bayraklarıyla da öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Resulzade'nin "bir kere yükselen bayrak bir daha inmez" söylemi Birinci Cumhuriyet'i özetleyen bir ifade olarak görülebilir. Bununla beraber Birinci Cumhuriyet'i ilan eden ve anayasa için temel teşkil eden İstiklal Beyannamesi (1918) anayasaya dönüşmemiştir. Cumhuriyet kendi anayasasını kabul edememiştir. Söz gelimi, Türkiye Cumhuriyeti 29 Ekim 1923'te ilan edilmesine karşın genç cumhuriyetin kendi ulusal kimliğini inşa etmesi uzun yılları/devrimleri gerekli kılmıştır. Bu hususta Birinci Cumhuriyet'i tamamlanmamış bir ulus devlet olarak ifade etmek mümkündür (Bkz., Tablo 4) (Valiyev 2020b).

İkinci Cumhuriyet Bağımsızlık Hakkında Anayasa Tasarısı (1991) ile ilan edilmiştir. İkinci Cumhuriyet millet ve devlet yaratma sürecinden farklı olarak milletin devletinin bağımsızlığını hedeflediğini söylemek mümkündür. Nitekim İstiklal Beyannamesi ve Bağımsızlık Hakkında Anayasa Tasarısı karşılaştırmalı olarak incelendiğinde farklılıklar gözükmeye başlayacaktır. Birinci Cumhuriyet kendi ulus inşa sürecini tamamlayamamıştır. Buna karşın İkinci Cumhuriyet'in kendi anayasasını oluşturarak ulus devletin hukuki tanımını yapabildiği. Bununla beraber anayasa ulus inşa sürecini hukuki/politik olarak

tamamlamakla beraber toprakların işgal edilmesi ulus inşa sürecini tamamlamaya müsaade etmemiştir. İkinci Karabağ Savaşı'nda elde edilen askerî/politik zafer ulus inşa sürecini tamamlamaya imkân tanımıştır. Bu bağlamda Birinci Cumhuriyet'i "bayrak" kavramıyla ifade etmek mümkündür. İkinci Cumhuriyet ise iki aşamaya ayırarak "anayasa" ve "zafer" kavramlarıyla ifade edilebilir (Bkz., Tablo 5). Öte yandan her iki cumhuriyet de sekülerleşme ve milliyetçilik bağlamında inşa edilmiştir. Ancak Birinci Cumhuriyet hem millet hem devletini arayan baskın olmayan bir etnik grubun (Valiyev 2020a) hikâyesi olarak ifade edilebilir. Buna karşın İkinci Cumhuriyet dönemi millî hareket aydınları millet bilincine sahiptiler. Dolayısıyla İkinci Cumhuriyet'i devletini/bağımsızlığını arayan ulusun hikâyesi/mücadelesi olarak yorumlamak mümkündür.

Tablo 5: Birinci ve İkinci Cumhuriyet'in Hedefleri ve Elde Ettikleri Sonuçlar

Hedefler	Sonuç
Birinci Cumhuriyet	Milletin ve Devletin Arayışı, İstiklal Beyannamesi ışığında anayasa yapımının tamamlanarak ulus inşa sürecinin tamamlanması
İkinci Cumhuriyet	Milletin, Devletin bağımsızlığını hedeflemesi, anayasanın kabul edilmesi
	İlk ulus devletin yaratılması, ulus inşanın tamamlanmamış kalması
	Bağımsızlığın elde edilmesi ve ulus inşanın tamamlanması

Sonuç

Bu çalışmada Birinci ve İkinci Azerbaycan Cumhuriyeti sekülerleşme ve milliyetçilik teorileri bağlamında tahlil edilmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak çalışmanın kuramsal çerçevesi oluşturulmuştur. Akabinde Birinci ve İkinci Cumhuriyet bu teoriler kapsamında tahlil edilmiştir. Son olarak elde edilen bulgular doğrultusunda tartışma kısmına yer verilmiştir. Çalışmada Birinci Cumhuriyet'i, millet ve devlet yaratma mücadelesi olarak ifade edilmiş; İkinci Cumhuriyet ise millet bilincine sahip aydınların devletin bağımsızlık mücadelesi olarak açıklanmıştır. Buna karşın Birinci Cumhuriyet tamamlanmamış bir ulus devlet projesiyken İkinci Cumhuriyet ulus inşa sürecini politik ve anayasal olarak tamamlamıştır.

Kaynakça

- Abramson, J. (2017). *Minevra'nın Baykuşu*. (İ. Yıldız, Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.
- Ahundzade XE "Ahundzade" , M. F. (2014). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Kitap Kulübü.
- Akçura, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler*. (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

- Çağla, C. (2002). *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Çağla, C. (2019). Nation-Building in Southern Caucasus: The Case of Azerbaijan (1900-1920). *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 2(2), 31-55.
- Ergun, A. (2010). Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri. *Bilig*, 54, 139-160.
- Ergun, A., & Çitak, Z. (2019). Secularism and National Identity in Post-Soviet Azerbaijan. *Journal of Church and State*, 0(0), 1-22.
- Ertit, V. (2013). Sekülerleşme Teorisi. *Muhafazakar Düşünce*, 10(37), 207-229.
- Ertit, V. (2014). Teoriler Işığında Avrupa Sekülerleşmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(29), 377-387.
- Ertit, V. (2019). *Sekülerleşme Teorisi*. İstanbul: Liberte Yayınları.
- Greenfeld, L. (2003). *The Spirit of Capitalism*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press.
- Greenfeld, L. (2006). *Nationalism and the Mind: Essays on Modern Culture*. Oxford: One World.
- Greenfeld, L. (2016). *Advanced Introduction to Nationalism*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Greenfeld, L. (2017). *Milliyetçilik*. (A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Alfa.
- Greenfeld, L. (2019). *Nationalism*. Washington: Brooking Institution Press.
- Hobsbawm, E. J. (1990). *Nations and Nationalism since 1870*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hroch, M. (1990). How much does Nation Formation Depend on Nationalism? *East European Politics and Societies*, 4(1), 101-115.
- Hroch, M. (1995). National Self-Determination from a Historical Perspective. *Canadian Slavonic Papers*, 37(3/4), 283-299.
- Hroch, M. (1998). Real and constructed: the nature of the nation. J. A. Hall içinde, *The State of the Nation* (s. 91-107). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hroch, M. (2011). *Avrupa'da Milli Uyanış*. (A. Özdemir, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- İbrahimli, X. (Red.). (1998). *Azərbaycanın Türkcülük və Azərbaycançılıq Problemləri*. Bakı: Ay Ulduz Nəşriyyatı.
- Kohn, H. (1939). The Nature of Nationalism. *The American Political Science Review*, 33(6), 1001-1021.
- Köktürk, M. (2016). *Millet ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötügen.
- Malešević, S. (2019). *Grounded Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mehdiyev, N. (2019). *Bir Bilme Teorisi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Məmmədov, X. (1996). *Azərbaycan Milli Hərəkatı (1875-1918-ci illər)*. Bakı: Sabah Nəşriyyatı.
- Nesibli, N. L. (2019). *Azerbaycan Tarihi*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Özcan, S. A., & İmanbeyli, V. (Dü). (2014). *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Özkırmımlı, U. (2010). *Milliyetçilik Üzerine Güncel Tartışmalar*. (Y. Başkavak, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Poole, R. (1993). *Modernlik ve Ahlak*. (M. Küçük, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Rezulzade, M. E. (2014). Azerbaycan Cumhuriyeti. Ş. Hüseyinov (Dü.) içinde, *İstiklal* (s. 10-39). Bakı: Kanun Neşriyatı.
- Rüstemov, R. (2014). 1918'lere Doğru Azerbaycan'da Milli Kimlik Oluşumu Sürecinin Üç Bileşeni. S. A. Özcan, & V. İmanbeyli içinde, *Azerbaycan'da Din ve Kimlik* (s. 31-53). İstanbul: Küre Yayınları.
- Strauss, L. (2011). *Doğa Hak ve Tarih*. (M. Erşen, & P. Onur, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Tabachnik, M. (2019). *Citizenship, Territoriality, and Post-Soviet Nationhood*. Palgrave Macmillan.

- Tamir, Y. (1993). *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Tamir, Y. (2019). *Why Nationalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Taylor, C. (1998). Nationalism and Modernity. J. A. Hall içinde, *The State of the Nation* (s. 191-219). Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, C. (2006). *Modern Toplumsal Tahayyüller*. (H. Koyukan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Taylor, C. (2012). *Benliğin Kaynakları*. (S. A. Baş, & B. Baş, Çev.) İstanbul: Küre Yayınları.
- Taylor, C. (2014). *Seküler Çağ*. (D. Körpe, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tokluoğlu, C. (2002). Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Milli Kimlik Tanımlamaları. *Bilig*(23), 39-66.
- Tokluoglu, C. (2005). Definitions of national identity, nationalism and ethnicity in post-Soviet Azerbaijan in the 1990s. *Ethnic and Racial Studies*, 28(4), 722-758.
- Üstün, K., & Karakurt, M. (2020). Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Bağlamında Azerbaycan Milli Hareketi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(19), 199-213.
- Valiyev, O. (2020a). Milletini ve Devletini Arayan Bir Etnik Grup: Azerbaycan Örneği (1850-1920). *Uluslararası Politik Arştırmalar Dergisi*, 6(1), 1-15.
- Valiyev, O. (2020b). *Azerbaycan'da Milliyetçilik*. İstanbul: Türkiye Notları Yayınevi.
- Valiyev, O., & Bezci, B. (2021). Ahundzade XE "Ahundzade" 'de Millet Fikrinin Oluşumunun Miroslav Hroch'un yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi. *Bilig*(98), 49-74.
- Yılmaz, H. (2013). The Soviet Union and the Construction of Azerbaijani National Identity in the 1930s. *Iranian Studies*, 46(4), 511-533.